

Uitpakken 5: Een zilverblik-hanger uit de Maas bij Venlo: Bracteaat en/of Sedes Sapientiae?

Wim Hupperetz (2)

Inleiding

Onlangs werd de collectie van het Limburgs Museum uitgebreid met een collectie metaalvondsten uit Noord- en Midden Limburg. In deze collectie bevindt zich een klein hangertje van zilverblik met een mysterieuze afbeelding (Fig. 1 en 2). (3) Herkenbaar is een zittende figuur, gekleed in een lang gewaad met de rechterarm gebogen en de linkerarm recht naast het lichaam. Het afgelopen jaar is door diverse deskundigen naar het hangertje gekeken zonder dat een sluitende interpretatie kon worden gevormd. In dit artikel worden de vondstomstandigheden en de diverse interpretaties kort uiteengezet.

Fig. 1: De zilverblik hanger uit Venlo (Foto auteur)

Vondstomstandigheden

Het plaatje is gevonden door W. Alberts te Venlo op de oostelijke oever van de Maas iets ten zuiden van Venlo, vlakbij het clubhuis van de roeivereniging 'De Viking'. Hier werd de Maas uitgediept en de grond die hierbij werd weggehaald stortte men op de oever van de Maas. In deze grond is de vondst gedaan. Enkele andere middeleeuwse vondsten van deze 'vindplaats' zijn een munt van Karel de Kale (823-877) en vijf 13de eeuwse (soms gehalveerde) munten geslagen te Leuven (B), Aken (D), Keulen (D) en Holland.

Vroeg-middeleeuwse nederzettingen (vanaf de zesde eeuw) uit de omgeving zijn bekend uit Venlo en Blerick. ⁽⁴⁾

Beschrijving

Het betreft een plaatje met een lengte van 44 mm en breedte van 16 mm. De dikte is 0.5 mm. Het plaatje is aan de bovenzijde voorzien van een smalle uitloper die is opgerold wat tot de gedachte leidt dat het plaatje als een hanger zal hebben gefungeerd. Het materiaal is zilverblik.

De afbeelding is aan de achterzijde in het plaatje gestempeld; de voorstelling wordt omgeven door een parelrand die niet is gestempeld maar er later onregelmatig is in gedreven. De achterzijde van de hanger toont duidelijk het verschil in bewerking aan (Fig. 1).

De rand van het plaatje vertoont onregelmatige sporen van het uitknippen; het maakte deel uit van een groter geheel. Het opgerolde strookje aan de bovenzijde is aan de voorzijde voorzien van verticale lijnen die zijn ingekrast.

De figuur op het plaatje heeft een gestileerd gezicht. Het hoofd lijkt bedekt met haren; ook aan de zijkant van het gezicht is dit nog zichtbaar. Op de beide schouders is een punt zichtbaar die mogelijk duidt op een schijffibula of kledingspeld. Het lijkt erop dat de figuur borsten heeft maar het is ook mogelijk dat hier iets anders is uitgebeeld. In de rechterhand houdt de figuur een staf of een zwaard vast. Om de rechtbovenarm is een (dubbele?) armring zichtbaar. Over de onderbenen van de figuur valt een geplooid gewaad; de schoenen steken onder het gewaad uit. De figuur is, gezien de plooien in het gewaad, waarschijnlijk zittend afgebeeld.

Op 1/4 van onderen is de hanger gebroken hetgeen samenhangt met het feit dat dit deel dubbelgevouwen was en bij het terugbuigen een breuk tot gevolg had.

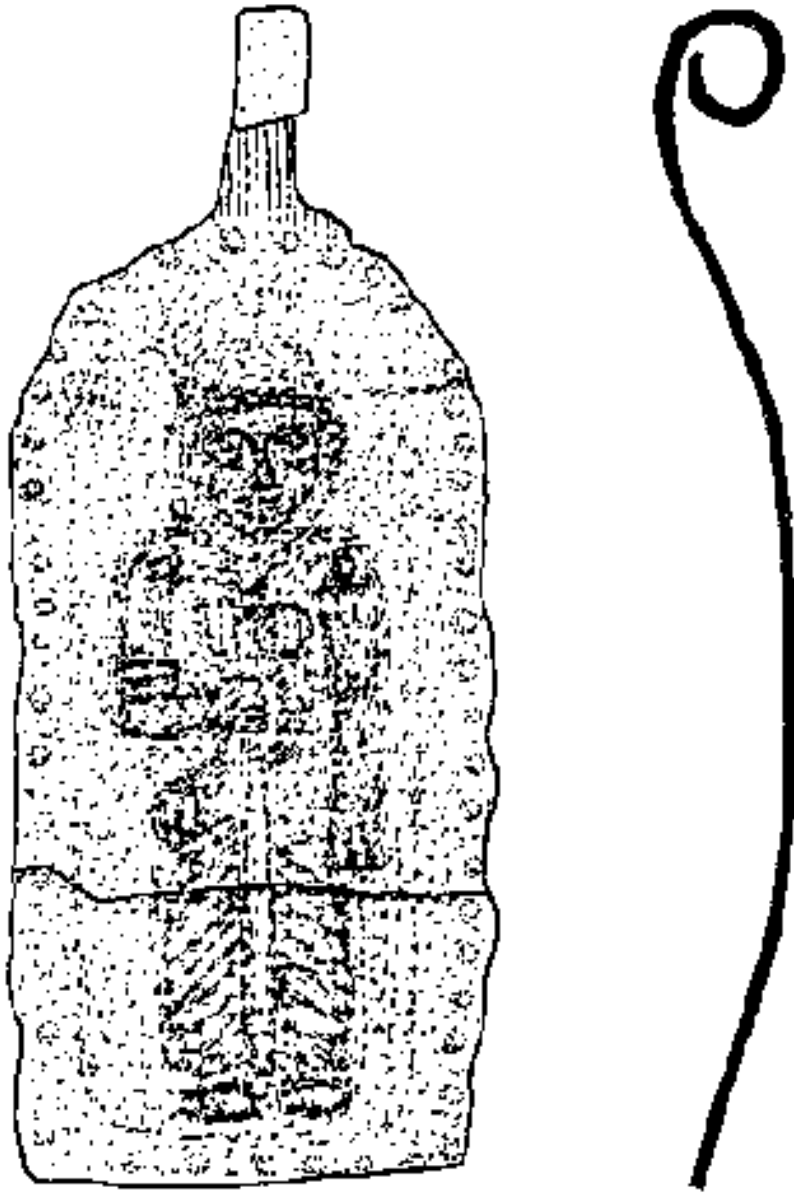

Fig. 2: De zilverblikhanger schaal 2:1 (Tek. auteur)

Vergelijking met Scandinavische goudblikfiguren uit de merovingische periode

De hanger is typologisch goed vergelijkbaar met de goudblikfiguren bekend uit Scandinavië, meer specifiek van vindplaatsen in Noorwegen, Zweden en Deense eilanden. Het betreft hier vrijwel uitsluitend goudblikfiguren; minder dan 1% is in zilver uitgevoerd.

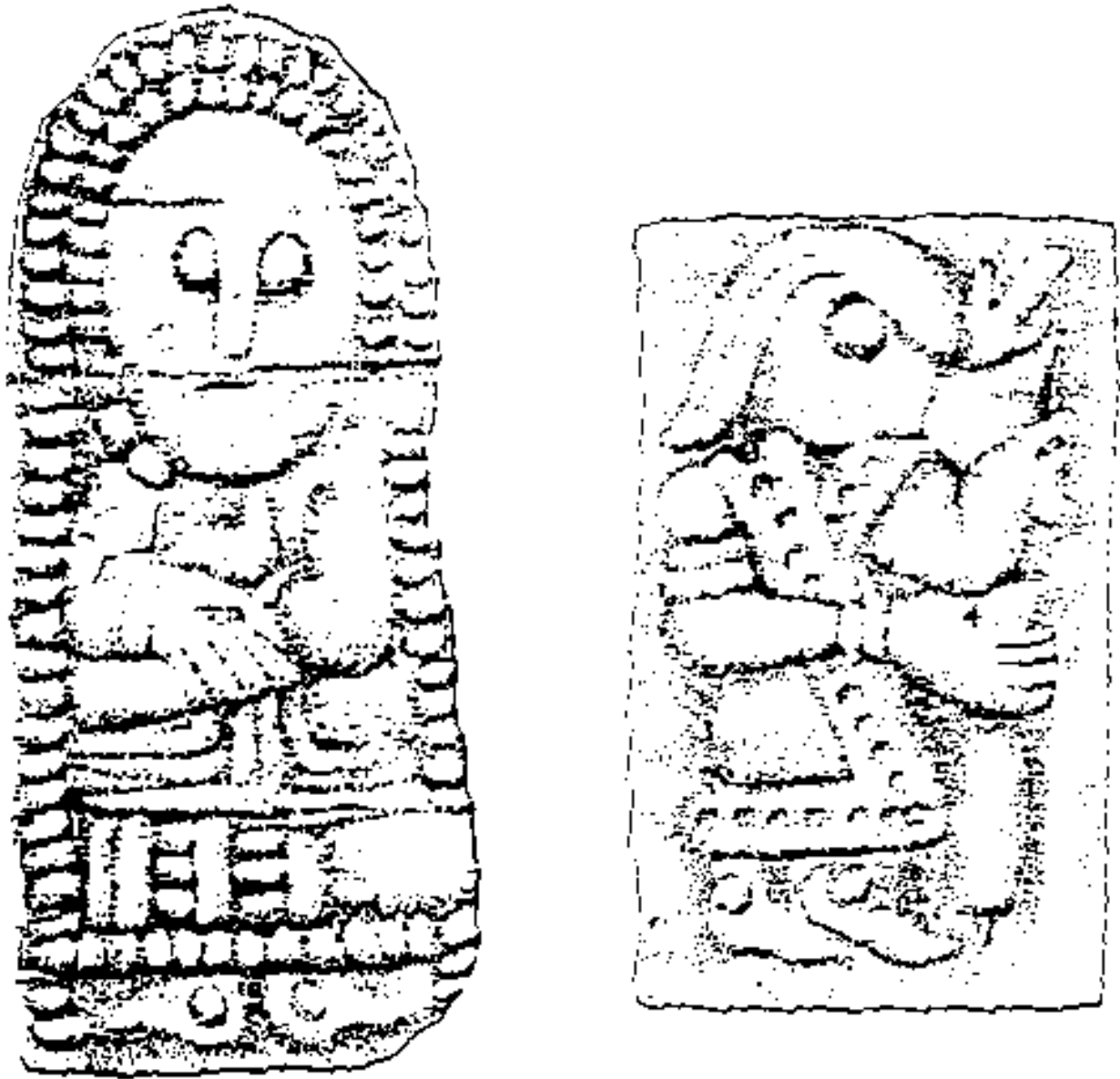

Fig. 3: Twee goudblikfiguren uit Sorte Muld, Bornholm (DK), ca. 600, schaal 1:1 (links) en 4:1 (Tek. E. Koch)

De figuur komt stylistisch op een aantal punten sterk overeen met voorstellingen van goudblikfiguren die bekend zijn van Sorte Muld een Deens eiland voor de kust van Zweden (Fig.3). (5) Het betreft een mannelijke figuren. De dubbele armring en de staf (scepter?) of zwaard worden beschouwd als regalia; de figuur moet dan ook worden gezien als iemand met 'koninklijke uitstraling'. Een andere figuur is frontaal afgebeeld en voorzien van een parelrand. Opvallend is dat bijna alle Scandinavische figuren in zijaanzicht zijn afgebeeld terwijl de Venlose hanger een frontale aanblik laat zien. Verder is bij de Scandinavische exemplaren de parelrand altijd meegestempeld en bij de Venlose hanger is de parelrand er secundair in gedreven. De datering van deze goudblikfiguren kan gesteld worden op zesde/zevende eeuw.

Indien we hier te maken hebben met een dergelijke hanger is het mogelijk dat deze hanger in Scandinavië is gemaakt maar een productie-plaats in deze streken is evenzeer aannemelijk.

Een vergelijkbare vondst uit Nederland is een beslagstukje van brons met verguldsel dat is

gevonden in de nabijheid van de Friese terp te Wijnaldum. (6) Afgebeeld is een sterk gestyleerde figuur (mogelijk een vrouw) die dateert uit de zevende eeuw. Ook bij hier is onduidelijk waar het gemaakt is. Enerzijds zou de activiteit van een bronssmid te Wijnaldum kunnen wijzen op productie ter plekke. Maar anderzijds waren er contacten met Scandinavië die aannemelijk maken dat het een import-sieraad betreft.

De hanger kan in deze optiek het beste worden vergeleken met eenzijdig geslagen muntplaatjes, zogenaamde bracteaten, zoals die bijvoorbeeld bekend zijn uit goudschat van Wieuwerd (datering rond 630). Deze gouden hangers zijn gemaakt van munten uit Constantinopel, Ravenna, Viviers, Arles, Marseille, Sevilla en Maastricht. (7)

Het betreft eenzijdig geslagen hangers. De hanger van Venlo is in dezelfde techniek gemaakt en zal evenals de bracteaten oorspronkelijk hebben uitgemaakt van halsband. Deze bracteaten worden zowel in Noord-Nederland als in Scandinavië gevonden. Zo kennen we van Sort Muld (DK) ook een gouden bracteaat-hanger. (8) Deze bracteaten wijzen duidelijk op contacten tussen Franken en Friezen in de zevende eeuw en kunnen dan ook het beste in die context worden gezien. Wat de aard van die contacten was, is onduidelijk. Wellicht toont het iets van de expansiedrang naar het westen onder Pepijn II. (9)

Het feit dat het een rivervondst betreft laat zelfs de mogelijkheid van een ritueel offer open. Het is bekend dat tot in de hoge middeleeuwen, ook in deze streken, voorwerpen zoals Romaanse schotels bewust in rivieren of andere wateren werden geofferd. (10) Een nadere aanwijzing voor een rituele depositie biedt wellicht het feit dat de hanger dubbelgevouwen was toen deze werd gevonden. Deze figuren worden in Scandinavië in verband gebracht met cultus-plaatsen waar behalve deze figuren ook betaalgoud werd geofferd. Van Sort Muld zijn diverse bewust gevouwen goudblikfiguren bekend. (11)

Vergelijking met 10de-12de eeuws zilverbeslag

De hanger is secundair vervaardigd uit een stuk zilverblik beslag van een groter voorwerp. Hierbij kan men denken aan de versiering van een boek, of een reliekkruis. Gezien de grootte van de voorstelling lijkt het niet om beslag te gaan van een reliekschrijn. (12) Dergelijke kruizen zijn zeer bijzonder en meestal versierd met goud of verguld beslag. Uit het Rijnland zijn enkele kruizen bekend met losse figuren die doen denken aan de figuur afgebeeld op de hanger. Een dergelijke voorstelling is ook bekend uit Bornholm, een Deens eiland voor de Zweedse kust. Het betreft fragment van een gouden hanger (?) met daarop zichtbaar een figuur met de kenmerkende gebogen rechtarm die een Antoniusstaf vasthoudt (Fig. 4). (13)

Fig. 4: Een fragment van een gouden figuur uit St. Klinteby te Bronholm (DK), 11de eeuw, schaal 2: 1 (Tek. M. Watt)

Bij de Venlose hanger is het gewaad voorzien van diverse plooien. De punten op de schouder kunnen gezien worden als schijffibulae die echter geen scherpe datering toelaten. ⁽¹⁴⁾ Als we de figuur iconografisch verder willen duiden dan is een Maria-voorstelling een mogelijkheid. De zittende figuur kan worden gezien als een zittende Maria met kind op de arm, een zogenaamde Sedes Sapientiae. Deze voorstelling is reeds bekend van karolingische miniaturen. In west-Europa zijn zeer veel voorbeelden bekend. Door het kind op de arm te houden wordt de menselijke relatie tussen Maria en het kind geaccentueerd. ⁽¹⁵⁾

Het kind is op het plaatje nauwelijks zichtbaar en als het al is afgebeeld nauwelijks herkenbaar. Het is daarom niet duidelijk of het kind bijvoorbeeld naar Maria kijkt. De Maria-figuur is zeer frontaal afgebeeld hetgeen een datering in de 11de of 12de eeuw kan rechtvaardigen.

Het plaatje uit Bornholm wordt gezien als oorspronkelijk deel uitmakend van het beslag van een boek of een reliekkruis, waarbij verwezen wordt naar Rijnlandse voorbeelden. ⁽¹⁶⁾ Een soortgelijke herkomst kan ook worden verondersteld bij de zilverblikhanger uit Venlo. Vervolgens moet het plaatje zijn uitgeknipt en is het mogelijk gedragen door een persoon. De vraag hoe deze hanger in de Maas terecht is gekomen blijft moeilijk te beantwoorden. Gezien de religieuze context (kruisbeslag, afbeelding van een religieus personage?) is een rituele context niet uit te sluiten. Ook hier kan het feit dat de hanger gevouwen was, een mogelijke aanwijzing

zijn.

Conclusie

De datering van de zilverblikfiguur-hanger uit Venlo blijft onduidelijk. De techniek en de iconografie wijst sterk in de richting van de bracteaten (eezijdig geslagen muntplaatjes); deze functioneerden als statussymbool, amulet en halssieraad.

Het feit dat de hanger secundair is gebruikt en oorspronkelijk deel uitmaakte van een groter beslagplaat wijst heel sterk in de richting van de 10-12de eeuw, meer specifiek in de richting van hergebruikt beslag van een boek of een reliekkruis. Een dergelijke amulet kan dan ook nog gezien worden als staande in de traditie van de bracteaten uit de vroege middeleeuwen die meer in de Noordelijke streken voorkwam.

Mogelijk biedt een analyse van het materiaal nog een aanwijzing en zal met name verder iconografisch onderzoek meer helderheid moeten bieden over de exacte datering van deze opmerkelijke zilverblik hanger.

Noten:

1. Onder de titel 'UITPAKKEN' presenteert het Limburgs Museum een reeks korte artikelen waarin archeologische vondsten uit haar collectie worden beschreven. Aanleiding hiervoor is het feit dat het Limburgs Museum haar deuren heeft gesloten in verband met de verhuizing naar en de inrichting van de nieuwbouw die augustus 2000 opent.
2. Met dank aan M. Watt, A. van Pinxteren, R. Proos en Th.J. van Rensch voor hun opmerkingen en bijdrage aan dit artikel.
3. Inv. nr. G124-23-1
4. Zie: W. Hupperetz, Vroeg-middeleeuws aardewerk uit de binnenstad van Venlo (500-1250), *Archeologie in Limburg* 73, 41-45; J. Schotten, Tussen Rome en Gelre. Een archeologische verkenning van middeleeuws Venlo en Blerick, *Publikaties van de Stichting Archeologisch Onderzoek Venlo* 1, (Venlo 1995).
5. Met dank aan Dr. Margrethe Watt voor het beschikbaar stellen van de tekeningen.
6. J.C. Besteman, J.M. Bos, H.A. Heidinga, *Graven naar Friese Koningen. De opgravingen in Wijnaldum, Franeker* 1993, 37.
7. A. Carmiggelt en A. Peddemors (red.), *Archeologie van Middeleeuws Nederland*, Amsterdam 1993, 40-41.
8. M. Watt, Die Goldblechfiguren (,goldgubber') aus Sorte Muld, Bornholm, in: K. Hauck (hrsg.), *Der historische Horizont der Götterbild-amulette aus der Übergangsepoche von der Spätantike zum Frühmittelalter*, Göttingen 1992, 195-227, 197.
9. Contacten met Scandinavië waren er in de periode 500-800 nauwelijks. De Viking-invalen dateren voor het merendeel uit de negende eeuw en later.

Heel interessant is de vermelding van een inval in het gebied van de Friezen omstreeks 528 door de Scandinavische koning Hygelac, door Gregorius van Tours aangeduid als Chlochilaicus, koning der Denen. De inval wordt in de Beowulf meer beschouwd vanuit het perspectief van de Scandinaviërs en krijgt dan het stempel van een handelsmissie die door de Franken werd aangevallen. Nadat Hygelac in het gebied van de Hetware plunderingen had aangericht leed hij hier een smadelijke nederlaag tegen de Frankische koningszoon Theudebert. Via de Waal Het gebied van de Hetware staat ook beter bekend als de

Hettergouw of Hattuaria. Deze gouw wordt geplaatst ten oosten van Nijmegen, in de omgeving van Xanten en wellicht ook Gennep. Of de directe omgeving van Venlo ook tot de Hettergouw mag worden gerekend is onduidelijk. In ieder geval lag het in een grensgebied tussen het Frankische en Friese gebied; J. Haywood, *The Penguin Historical Atlas of the Vikings*, London/New York 1995, 24.

Een relatie met het Friese gebied is tenslotte ook mogelijk, zeker gezien de vondst van een goudblikfiguur te Wijnaldum en de bracteaten uit dit gebied. De Friezen hadden connecties met Scandinavië, echter pas vanaf de zevende eeuw toen Dorestad opkwam.

10. M. Schulze, *Diskussionsbeitrag zur Interpretation früh- und hochmittelalterlicher Flussfunde, Frühmittelalterliche Studien* 18, 222-248.

11. Watt, *Die Goldblechfiguren*, 199 (Taf. XIX) en 224.

12. De kerk van Susteren bezit een reeks zilveren beslagplaten die gedateerd worden in de 10de eeuw of later; deze hebben oorspronkelijk deel uitgemaakt van een reliekschrijn of een altaarbekleding; J.J.M. Timmers, *Kunstgeschiedenis van Limburg*, in: A.C.M.A. Batta e.a. (red.) *Limburgs Verleden I*, 365-450, 391-92 (plaat XXXII).

13. Met dank aan Hanne Wagnkilde (Ronne) die de tekening beschikbaar stelde en Margrethe Watt (Soborg) die mij op deze vondst attent maakte.

14. Vergelijk een *Sedes Sapientiae* uit Walcourt, gedateerd 1050-1075, met op de schouder twee punten; *Rhein und Maas, Kunst und Kultur 800-1400 2, Berichte, Beiträge und Forschungen zum Themenkreis der Ausstellung und des Katalogs*, Köln 1973, 407 afb. 1.

15. E. Kirschbaum (hrsg.), *Lexicon der christlichen Ikonographie* dl. 3, 182-184.

16. *Das Reich der Salier 1024-1125, Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz*, 1992, 278-281 (Relikwiekruis Borghorst, c. 1050); Erpho-kruis Münster, c. 1090).